

A logika és az igazság fajtái Kantnál

Válasz Horváth Zoltán kritikájára

Négy tematikusan összefüggő Kant-tanulmányomnak szentelt, példásan tárgyilagos kritikájában Horváth Zoltán az általa vizsgált téziscím közül semmi-
ben nem tudott egyetérteni velem, pedig jó érzékkel a legfontosabb pontokra koncentrált. Egyet nem értésünk mélységét jól mutatja, hogy nemcsak én nem győztem meg őt, hanem ő sem engem: se azt nem láttam be, hogy interpretációm elhibázott, se azt, hogy az ő – értelemszerűen vázlatos – alternatív javaslatai helyesek. Kritikáját két fejezetre osztotta, amelyekre külön-külön fogok válaszolni, egy harmadik fejezetben pedig egy átfogó jelentőségű markáns tézisért értékelve mélyítem el korábban kifejtett álláspontomat. Horváth a bírálatot mindkét fejezetben az általam mondottak rövid összefoglalásával kezdi. Ha tanulmányaim nem voltak megengedhetetlenül bőbeszédűek vagy önisméltók, akkor ezek az összegzések csak leegyszerűsítők lehetnek, amiből óhatatlanul az fakad, hogy olykor pontatlanok is, olykor pedig megalapozatlannak tüntetik fel az állításaimat. Ezzel együtt a lehetőségekhez képest jól adják vissza a gondolataimat, ezért most nem foglalkozom velük. Arra kérem a téma iránt érdeklődő olvasót, hogy álláspontom és érveim megismerése érdekében forduljon az eredeti írásokhoz.

I. A LOGIKA PORPHÜRIOSZI FÁJA

Az első fejezet azon az alapon bírálja az általam bemutatott logikafelosztást, hogy a szemléltetésére hivatott porphürioszi fát elemezve „elég sajátosan hivatkoz[om] az *absztrakcióra*” (106).¹ A kritika tehát, ahogy a megfelelő alfejezet címe is jelzi, közvetlenül arra a szerepre vonatkozik, amelyet az absztrakció a logikák egymás alá rendelésénél játszik nálam. Kritikusom leginkább két egymással összefüggő pontban marasztal el. Először is felrója nekem, hogy „az »elvonat-

¹ A szövegben szereplő oldalszámok Horváth Zoltánnak a folyóirat jelen számában olvasható szövegére vonatkoznak.

koztat ettől, attól« aligha használható egy fogalom ismertetőjegyeként” (107), én viszont így használom. Másodszor azt kifogásolja, hogy jóllehet az absztrakciónak egy porphürioszi fán *felfelé* kell vezetnie, ahogyan például a test fogalma is absztraktabb, mint az alatta álló eleven testé, nálam annál absztraktabb logikákhoz jutunk, mennél *lejjebb* ereszkedünk a fán. Úgy látom, az első fejezet egyéb ellenvetései is könnyen elháríthatók, ha sikerül belátni, hogy Horváthnak nincs igaza ezzel a két ponttal kapcsolatban.

Ami az előbbi kritikát illeti, idézhetőek helyek Kanttól, ahol egy logikát azzal jellemez, sőt, talán definiál, hogy az elvonatkoztat valamitől. Például az úgynevezett általános logikát arra hivatkozva állítja szembe a transzcendentálissal, hogy az előbbi „elvonatkoztat a megismerés egész tartalmától” (B 79),² az utóbbi viszont „nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától” (B 80). *Ha* az ilyen megfogalmazások az adott logika definíciójához tartoznak, akkor itt az „elvonatkoztat ettől, attól” olyasvalami, mint amit Horváth „egy fogalom ismertetőjegyének” nevez, és hivatkozhatunk rá egy porphürioszi fa megrajzolásakor. Sajnos a „logika egyes ágainak, fajtáinak meghatározásakor nem világos, mit tekint [Kant] egy logika definíciójának, és mit a definícióból következő tulajdonságának” (Hankovszky 2014. 187). Az értelmezőnek valamilyen szempont alapján választania kell közülük. Annak érdekében, hogy egységes rendszerbe foglalhassam a Kantnál szereplő logikákat, olyan megfogalmazásokat tekintetem definíciónak, amelyekben a *differentia specifica* az „elvonatkoztat” szó segítségével fogalmazható meg. Horváthnak vagy bizonyítania kellene, hogy ezeket a megfogalmazásokat nem, hanem csak „Kant kifejezetten pozitív ismérveket adó meghatározásait” (uo.) szabad definíciónak tekinteni, vagy ki kellene mutatnia, hogy az általam előnyben részesített meghatározások alapján nem lehet rekonstruálni a logika kanti rendszerét, vagy legalábbis a porphürioszi fa alkalmatlan arra a célra, hogy szemléltesse azt.

Kritikusom az utóbbi utat választotta, de mintha elkerülte volna a figyelmét, hogy az az elvonatkoztatás, amelyről a porphürioszi fák esetében beszélni szokás, nem ugyanaz, mint amit az én fámon ábrázolt logikák definíciói említenek. Az egyik felfelé visz a fán, a másik lefelé. Az egyiket az hajtja végre, aki egy fajfogalomtól a felette álló nemfogalomhoz lép tovább, függetlenül attól, hogy az adott faj- vagy nemfogalom tárgya elvonatkoztat-e valamitől, a másikat a fogalom tárgya hajtja végre. Például ha a „nem eleven test” fajfogalom esetében elvonatkoztatok attól a szemponttól, hogy ez a test eleven-e vagy sem, akkor a „testhez” jutok, amely magasabb, absztraktabb fogalom, mert kevesebb meghatározást foglal magában. Itt se a „test” tárgya, se a „nem eleven test” tárgya nem végez elvonatkoztatást, hanem én magam vagyok az, aki elvonatkoztatok a „nem eleven test” *differentia specificá*jától, hogy így a felette álló nemfogalomhoz jussak.

² A *tiszta ész kritikájára* (Kant 2004) a második kiadásának oldalszámával hivatkozom.

Egészen más a helyzet a logikák rendszere esetében, *ha* a logikák a definíciójához tartozik, hogy elvonatkoztatnak valamitől. Kant például beszél egy logikáról, amely „elvonatkoztat az értelmi megismerés minden tartalmától és a megismerés tárgyai közötti különbségtől” (B 78).³ Tanulmányaimban bizonyos megfontolások alapján azt az álláspontot képviseltem, hogy itt az „és” két absztrakciós lépést kapcsol össze, és mindegyik lépés révén definiálható egy logika. (A következők megértéséhez lásd a Horváth kritikájában is idézett ábrát [105]. Vö. Hankovszky 2015. 32.) A k-általános logika elvonatkoztat a tárgyak közötti különbségektől, vagyis a gondolkodást annyiban vizsgálja, annyiban adja meg a szabályait, amennyiben az figyelmen kívül hagyja tárgyai különbségét. A t-általános logika ezen felül maguktól a tárgytól (a tartalomtól) is elvonatkoztat.⁴ Ezek az absztrakciók lefelé visznek a fán, és nem én hajtom végre, hanem maguknak a logikáknak tulajdonítom őket. Azt mondom például, van egy logika, amely több mindentől vonatkoztat el, mint a k-általános logika, ezért különbözik attól. Mikor azt is rögzítem, hogy mi az a további elvonatkoztatás, amelyet ez a logika végrehajt (pontosabban mi az az elvonatkoztatás, amelyet az a gondolkodás hajt végre, amelynek a szabályait ez a logika megadja), egy konkrét logikafogalmat kapok, amely lejjebb helyezkedik el a fán. Látható, hogy Horváth állításával ellentétben itt éppen az „elvonatkoztat ettől, attól” lesz a fogalom *differentia specificája*. A logika porphürioszi fáján tehát úgy jutunk *lejjebb*, hogy egymást követő elvonatkoztatásokat *követünk nyomon*. Ezen a fán is lehet azonban *feljére* haladni, méghozzá úgy, hogy egymást követő elvonatkoztatásokat *hajtunk végre*. Veszem például a t-általános logika fogalmát, és *elvonatkoztatok* attól, hogy ez a logika *elvonatkoztat-e* a gondolkodás tárgyaitól vagy sem, és máris felemelkedtem a k-általános logika absztraktabb fogalmához.

Úgy látom, Horváth ellenvetései mind annak az állításomnak az elutasítására vezethetők vissza, hogy Kant logikakoncepciójában jelentős szerepet játszanak olyan elvonatkoztatások, amelyeket maga a logika (pontosabban az a gondolkodás, amelynek törvényeit a logika megfogalmazza) hajt végre, és amely különbözik attól, amelyet az végez, aki a logikát rendszerezi. Annak elutasítása, hogy az egyes logikákat az „elvonatkoztat ettől, attól” segítségével definiáljuk, Horváth

³ Az idézet így folytatódik: „és csakis a gondolkodás pusztá formáját vizsgálja”. E logikának így három jellemzőjét adja meg itt Kant. Az első kettő azt mondja meg, mitől vonatkoztat el, a harmadik pedig az, amelyet Horváth „pozitív ismérvnek” nevezne. Nehéz kérdés, hogy hogyan viszonyul egymáshoz ez a három jellemző. Vajon a harmadikból következik a másik kettő, vagy éppen fordítva? Az én interpretációm szerint vagy az utóbbi a helyzet (vagyis *azért* tudja ez a logika a gondolkodás pusztá formáját vizsgálni, mert végrehajtja a szükséges elvonatkoztatásokat), vagy a meghatározás első két tagjának konjunkcióját szinonimnak kell tekinteni a harmadik taggal. E két lehetőség bármelyike megengedi, hogy a szóban forgó logika definíciójában szerepeljen az „elvonatkoztat”.

⁴ Ezen az úton akár tovább is mehetünk, és definiálhatunk egy olyan logikát, amely az említetteken felül még a gondolkodás szubjektív feltételeitől is elvonatkoztat. Ez a logika nem más, mint az úgynevezett tiszta általános logika, amely szemben áll az e feltételektől el nem vonatkozó úgynevezett alkalmazott logikával.

írásában csak arra támaszkodik, hogy ez az eljárás anomáliákhoz vezet a logika porphürioszi fájának megrajzolásakor. Csakhogy az általa érzékelt anomáliák nem a kifogásolt definíciókból fakadnak, hanem abból, hogy kritikusom nem különbözteti meg egy *fogalom* elvontságát a neki megfelelő *tárgy* elvontságától.⁵ A „tisza általános logika” például nagyon konkrét *fogalom*, mert legalább négy jegyet foglal magában. Mivel azonban ezek közül három elvonatkoztatást fejez ki (vö. 4. lábjegyzet), a neki megfelelő *logika* nagyon absztrakt (a legelvontabb gondolkodás szabályait rögzíti). Nem hiába nevezi Kant formális logikának is (B 170). Fogalmának meghatározottsága, konkrétsága miatt a fa alján van a helye, ezzel szemben a minden konkretizáló és leszűkítő jelző nélkül álló „logika” a fa legfelső fogalma, és absztraktsága révén sok minden tartozik alá: a tiszta általános logikán kívül a transzcendentális és a különös logika is.

Horváth nemcsak elveti az általam védelmezett logikafelosztást, hanem röviden kitér arra is, ő mit tart elfogadhatónak. „A logikák viszonya tehát az, hogy a transzcendentális logika a formális *alá* tartozik. Akár »különös« logikának is tarthatjuk [...]” (107.) A szövegkörnyezet és a kurzívált „alá”⁶ arra utal, hogy itt ugyanúgy egy porphürioszi fáról van szó, mint nálam. Így értve az iménti állásfoglalást a logika olyan rendszerét látjuk magunk előtt, amelyet tudtommal korábban egyetlen kutató sem képviselt, és Kant explicit nyilatkozataival is nehezen volna összeegyeztethető.⁷ Abban ugyanis általában egyetértés van,

⁵ Horváth egy helyen ezt az ellenvetést teszi: „Csakhogy az »elvonatkoztat valamitől« mégis sajátos ismertetőjegy” (107). Valóban az. Olyannyira, hogy a legtöbb tárgy nem jellemezhető vele. A logika azonban, ha lehet, még „sajátosabb”, mert a legtöbb tárggyal ellentétben lehet elvont, így lehet tulajdonsága az is, hogy „elvonatkoztat”.

⁶ Kritikája bevezető részében Horváth így ír: „A kétféle igazság, illetve logika viszonyáról Hankovszky több helyen is kimondja, hogy *a formális feltétele a transzcendentálisnak*. Tehát valamilyen *alárendelés* viszonyában állnak. Am kimondottan »szembenállásukat« vizsgálja, ami elfedi, sőt eltörli e mindig szem előtt tartandó kapcsolatot.” (103.) Néhány bekezdéssel később hasonlóan ír ezúttal kifejezetten a formális és a transzcendentális igazság összefüggésében. Bár a kétféle igazságról kétség kívül állítottam, hogy a formális feltétele a transzcendentálisnak, arra nem emlékszem, hogy a kétféle logikáról is ezt mondtam volna. Ha valóban van kötöttük ilyen viszony, akkor azt – éppúgy, mint az igazságok esetében – talán tényleg kifejezhetjük úgy, hogy *valamilyen* alárendelési viszonyban állnak. Am a két igazságnak és logikának az a szembenállása, amelyet a porphürioszi fán az mutat, hogy egymás *mellett*, tehát más-más ágon szerepelnek, csak akkor „törölné el” a köztük levő alárendelési viszonyt, ha az semmi másban nem állhatna, csak abban, hogy a fa egyazon ágán egymás *alatt* állnak. Annak azonban, amit úgy fejezhetünk ki, hogy a két *logika* feltétele egymásnak, nem sok köze van ahhoz, hogy *fogalmuk* egymás alatt áll a fán. *Ha* Horváth a logika rendszerének saját rekonstrukciójában azért kívánja egymás alá helyezni őket – még hozzá úgy, hogy a formális legyen felül –, hogy így érvényesítse a formális logika feltétel mivoltát, akkor mindenféle megalapozás nélkül azonosít egymással két különböző alárendelési viszonyt.

⁷ Hasonló mondható arról a *két* alternatív felosztásról is, amely Horváth néhány sorral feljebb olvasható nyilatkozatából rekonstruálható. „Az általános logika az ítéletek és a következtetések [...] formális szabályait [tartalmazza], a többi pedig még *továbbiakat*. Az egyik szubjektív, empirikus szabályokat, a másik tárgyakra általában, a harmadik még meghatározott fajta tárgyakra vonatkozó szabályokat *is*. Így helyükön vannak a dolgok: minél több az ismertetőjegy vagy differencia, annál inkább alárendelt a fogalom, és minél kevesebb, annál

hogy a különös és a transzcendentális logika egyaránt szemben áll a formálisnak is nevezhető tiszta általános logikával (lásd pl. az ábrákat Hankovszky 2015. 29–30. oldalán). Kant ugyanis éppen azzal kezdi a logika felosztást (B76), hogy a különös logikát olyan módon különbözteti meg az általánostól, amelyet egy porphürioszi fán aligha fejezhetünk ki másként, mint hogy különböző ágakra helyezzük őket egy közös genusz, a „logika” alatt, nem pedig ugyanazon az ágon egymás alá. Éppen ez az explicit szembeállítás bátorítja a kutatók nagy részét arra, hogy a Kantnál a tiszta általános logikával szintén szemben álló transzcendentális logikát az egyik különös logikával azonosítsák, így azt se helyezték az általános logika alá.

II. AZ ANALITIKUS ÍTÉLETEK IGAZSÁGA

Tanulmányaimban részletes argumentáció alapján azt állítottam, hogy bár a transzcendentális filozófia szempontjából kitüntetett szintetikus ítéletek tárgyalásakor Kant rendre az igazság korrespondencia-fogalmára hivatkozik, a szintetikus ítéletek igazságának van egy olyan *rétege* is, amely pusztán formális, vagyis kizárólag a formális logikán, közelebbről az ellentmondás elvén nyugszik, az analitikus ítéletek igazsága viszont egyrétegű, egyedül a formális igazságból áll. Az analitikus ítéletek igazsága ugyanis kizárólag az ítélet szubjektumának és predikátumának logikai viszonyán múlik, azon, hogy a szubjektum fogalma magában foglalja-e a predikátum fogalmát, így aztán igazságuk nem függ a szubjektum fogalmának megfelelő tárgytól. Ezért lehet igaz az az ítélet is, hogy „a kétszögeknek két szöge van”, holott nincsenek kétszögek. És ugyanezért, a fogalmak logikai viszonya miatt igaz az, hogy „a háromszögeknek három szöge van”, nem pedig azért, mert vannak háromszögek, és tényleg három szögük van.

Ezzel kapcsolatban Horváth Zoltán nem közvetlenül egyik vagy másik állításomat és nem is az eljárásom valamelyik elemét bírálja, hanem annak bizonyításával próbál cáfolni engem, hogy az analitikus ítéletek tárgyakra vonatkoznak, és igazságot mondanak ki a tárgyokról. Csakhogy *abban az értelemben*, amelyben e tételei igazak, összeférnek az én állításaimmal. Én ugyanis elismerem, hogy „a háromszögeknek három szöge van” a háromszögekre vonatkozik,

általánosabb.” (107.) Ez a nyilatkozat ráadásul ellentmondással terheli meg Horváth logika-felosztását. Az idézet első mondata alapján ugyanis a porphürioszi fa leginkább úgy nézhetne ki, hogy legfelül lenne az általános logika, alatta az alkalmazott, ez alatt a transzcendentális, *legalul* pedig a különös logika. A transzcendentális logika tehát a különös *felett* helyezkedne el, míg azt az állítást, amelyet a főszövegben idézek (nevezetesen, hogy a transzcendentális logikát „különös» logikának is tarthatjuk”), egy olyan ábra fejezi ki, ahol a transzcendentális a különös logika *alatt* áll. – Bár az idézet második mondata ezt nem támogatja, az elsőt érthetjük úgy is, hogy az általános logika alatt három egymás *mellé* rendelt logika áll. Ez az olvasat is ellentmond azonban annak, hogy a transzcendentális logika különös logika legyen, hiszen nem egymás alatt helyezi el őket.

és hogy igazságot mond ki róluk. Csak azt nem ismerem el, hogy ez a tétel a tárgyvonatkozása *miatt* igaz, hogy a háromszögek *tennék* igazzá, és így azt sem ismerem el, hogy igazsága korrespondencia-igazság volna. Ragaszkodom ahhoz, amit Kant nyomatékosan állít, és amit egyes kutatók egyenesen az analitikus ítéletek definíciójának tekintenek, hogy igazságuk megállapításához elég az ellentmondás elvét segítségül hívni (B 190), vagyis ebből a célból nem kell őket a bennük szereplő szubjektumfogalom tárgyával összevetni.

Hogy egy test kiterjedt, ez a tétel *a priori* megállja a helyét, nem tapasztalati ítélet. Hisz mielőtt a tapasztalathoz fordulnék, ítéletem valamennyi feltétele együtt van már a fogalomban, melyből a predikátumot csak ki kell fejtenem az ellentmondás törvénye alapján, és ezzel együtt mindjárt az ítélet szükségszerűségének is tudatára ébredek. (B 11–12.)

Az analitikus ítéletek nem lennének *a priori*ak és szükségszerűek, és nem lehetne megadni igazságuk általános kritériumát, ha igazságuk máson is múlna, mint a tiszta általános logika szükségszerű, *a priori* törvényén.

Kritikusomnak tehát nem azt kellene bizonyítania, amit én is elfogadok, hogy az analitikus ítéletek valamilyen értelemben tárgyakra vonatkoztathatók, és hogy igazságot mondhatnak ki róluk, hanem azt, ami túlmege ezen, és amit tagadok, nevezetesen, hogy az analitikus ítéletek nem a szubjektum és a predikátum logikai viszonya, hanem az ítélet tárgyvonatkozása *miatt* igazak vagy hamisak. Ezt azonban megítélésem szerint nem tudja bizonyítani. Még akkor is állíthatom ugyanis, hogy egy igaz analitikus ítélet nem a tárgyvonatkozás és a korrespondencia *miatt* igaz, ha a tárgyvonatkozásnak abból a képéből indulok ki, amelyet Horváth vázol.⁸ Eszerint a legtöbb analitikus ítéletünk szubjektumfogalmát a tapasztalathoz vontuk el, és erre a tényre hivatkozva mondhatjuk, hogy e fogalmak a megfelelő tárgyakra (x) vonatkoznak, származtatott értelemben pedig akár azt is mondhatjuk, hogy a belőlük képzett analitikus ítéletek is ezekre az x -ekre vonatkoznak.⁹ Az analitikus ítéleteket úgy képezzük, hogy a szubjektumfogalomban foglalt sokféleség (a és b) egyik elemét (b) kiragadjuk, majd predikátumként a szubjektumhoz kapcsoljuk. Ha így járunk el, *szükségszerűen* igaz ítéletet kapunk, *mert megsértené az ellentmondás elvét* bármilyen $a + b$ tulajdonságú x -ről azt mondani, hogy nem b tulajdonságú, vagyis azt mondani, hogy „az $a + b$ nem b ”. Horváthtal szemben azt állítom, hogy itt a szubjektum vagy az ítélet tárgyvonatkozásának semmi szerepe nincs, ami abból is látszik, hogy szükségszerű igazságról van szó.

⁸ Úgy gondolom, el lehet fogadni Horváth interpretációját az empirikus fogalmak megalkotásának kanti felfogásáról, mert nem ebből az interpretációból, hanem Kant koncepciójának kidolgozatlanágából, prekritikai jellegéből következnek anomáliák. Vö. Martin 2003. 36–37.

⁹ Horváth nem foglalkozik azzal a problémával, hogy a fogalmak, az ítéletek és a kritikája végén szerephez jutó szemléletek ugyanúgy vonatkoznak-e a tárgyakra.

Az más kérdés, hogy *ha* a szubjektum fogalmának megalkotása közben nem vétettünk hibát, akkor azokról az *x*-ekről, amelyekre *e* fogalom vonatkozik, a belőle képzett analitikus ítélet a korrespondencia értelmében is igaz állítást tesz. Hiszen *ha* egy *x*-nek olyan tulajdonságait vettük csak fel az analitikus ítélet szubjektumfogalmába, amelyek valóban megilletik, akkor bármelyiket állítjuk is róla közülük, ítéletünk meg fog felelni neki. Ez a korrespondencia-igazság azonban nem az analitikus ítéletek *tulajdonképpeni* igazsága, mert azok nem a korrespondencia *miatt* igazak, hiszen nem az *x*, hanem a tiszta általános logika teszi igazzá őket.¹⁰ Kevés egyértelműbb tanítása van ugyanis Kantnak, mint hogy az analitikus ítéletek *a priori*ak, és igazságuk szükségszerű. A korrespondencia-igazság viszont esetleges, mert a tárgytól függ. (Az analitikus ítéletek esetében attól, hogy jól alkottuk-e meg a szubjektum fogalmát, aminek viszont maga a tárgy a kritériuma.)

Azt állítani, hogy az analitikus ítéletek igazsága korrespondencia-igazság, mint ahogy Horváth teszi (115), megítélésem szerint ellentmond Kant egyértelmű tanításának (nem az igazságra vonatkozóan, mert ahol Kant az igazságról általánosságban beszél, az analitikus ítéletekre nincs tekintettel, hanem a közvetlenül az analitikus ítéletekre vonatkozó tanításának). Sőt, már az is súlyos anomáliához vezet, ha akár csak annyit is megengedünk – amire Kant nyilatkozatai engem is kényszerítenek, még ha látom is az ebből fakadó problémákat –, hogy az analitikus ítéletek „mintegy mellesleg” a korrespondencia értelmében is igazak legyenek. Ezt könnyen beláthatjuk „az arany sárga fém” Horváth által is kedvelt példája és Kripke egy gondolatkísérlete segítségével. „Tegyük fel, hogy az arany [egy] illúzió miatt tűnt eddig sárgának; ám a környezeti hatások megszűnésével mindannyian láthatnánk, hogy az arany az valójában kék” (Kripke 2007. 91). Vajon igaznak tarthatnánk-e még „az arany sárga fém” ítéletet, ha ez megtörténne? A kérdés azért nehéz, mert ha egy olyan predikátumot is felveszünk egy fogalomba, amely nem felel meg a tárgynak, akkor az az analitikus ítélet, amely ebből a fogalomból és ebből a predikátumból áll, az ellentmondás elve alapján szükségszerűen igaz, a korrespondencia szempontjából viszont hamis lesz. Sajnos nem reagálhatunk erre a problémára úgy, hogy visszautasítjuk az aranyfogalom absztrakciós eredetéből fakadó tárgyvonatkozását, és az ítélet ebből fakadó hamisságát, mondván, ez az ítélet egyértelműen igaz, hiszen definí-

¹⁰ Az iméntiekben egy sokat idézett Kant-mondat jelöléseit használtam: „Minden *x*-et, amelyet megillet a test (*a + b*) fogalma, a kiterjedés (*b*) fogalma is megilleti” (Kant 1923. 111). Az egyik tanulmányomban ezt a megjegyzést fűztem ehhez a mondathoz. „Bármi legyen is itt *x*, a szöveg azt sugallja, hogy tulajdonságokat lehet állítani róla, és ezáltal egyes ítéleteket igazzá tehet, másokat hamissá.” Horváth félreérti ezt a megjegyzésemet, mert láthatólag úgy gondolja, hogy én itt *analitikus* ítéletekről beszélek, holott máshol tagadom, hogy ezeket a tárgyuk teszi igazzá (113). Valójában az „egyes ítéletek” olyan *szintetikus* ítéletekre utal nálam, amelyek tulajdonságokat állítanak *x*-ről, például azt állítják, hogy „az *x*-et megilleti az *a + b*”. Ha tényleg megilleti, akkor *x* igazzá teszi *ezt* az ítéletet, de nem *azt* az analitikus ítéletet, hogy „az *a + b*, az *b*”.

ció, csak legfeljebb nem arany az, amit eddig annak hittünk. Hiszen mint Kripke is utal rá, ha kiderülne, hogy az arany valójában kék, akkor nem „azt közölnék az újságok: »Kiderült, hogy nincs is arany. Arany nem létezik. Amit eddig arany-nak gondoltunk, az valójában nem is arany.«” (Kripke 2007. 91.) A feltételezés szerint ugyanis az *aranyról* derülne ki, hogy kék, és így aki hinne a szemének, annak el kellene ismernie, hogy a sárga fém kék.

Úgy gondolom, itt egy súlyos, Kant transzcendentális filozófiájának alapjait érintő anomáliára bukkantunk, amelyért ő maga a felelős, és amely döntés elé állítja az értelmezőt, ha munkájában tovább akar haladni. El kell döntenie, melyiket válassza az egymással szemben álló kanti elméletrészek, explicit vagy burkolt állítások és filozófiai érdekek közül. Azt is gondolom azonban, hogy nem minden döntése volna egyformán jó. Az egyik tanulmányomban a kérdés tárgyalásába bevont Fichtének, aki nem értelmezni, hanem továbbfejleszteni kívánta Kant transzcendentális filozófiáját, és ennek jegyében a betűjével szemben a szellemét akarta érvényre juttatni (Hankovszky 2016a. 46–48), vagy Kripkének, aki csak egy példát kölcsönzött tőle, nem kellett Kantnak a témával kapcsolatos explicit, hermeneutikai kulcspozíciót betöltő állásfoglalásait feltárni és érvényre juttatni. Köztem és Horváth között viszont azért van vita, mert mi azt keressük, melyik az a konzisztens értelmezés, amely a lehető legtöbb és legfontosabb kanti tannal van összhangban, miközben más állításait óhatatlanul háttérbe szorítja. Megítélésem szerint az én koncepcióm (nevezetesen, hogy az analitikus ítéletek csak „mintegy mellesleg” igazak a korrespondencia értelmében) ebből a szempontból jobban teljesít, mint kritikusom alternatívája.

Kritikája utolsó alfejezetében Horváth hozzálát, hogy „a kétszögeknek két szöge van” ítélet problémájára alkalmazva igazolja koncepcióját, amely szerint az analitikus ítéletek igazsága korrespondencia-igazság, és az ítélet szubjektum-fogalmának tárgyán múlik. Közben olyan szöveghelyekre támaszkodik, amelyeket Kant más problémákra való tekintettel fogalmazott meg. Ezek arra a konklúzióra vezetnek, hogy „a kétszögeknek két szöge van” ítélet *hamis*. E konklúzióval szerintem három probléma van. Először is ellentmond annak, amit én Kant egyértelmű tanításának vélek, hiszen az ellentmondás elve mint igazságkritérium alapján ez az ítélet *igaz*. Másodszor ellentmond az intuíciónak, amely szerint ha „a háromszögeknek három szöge van” igaz, akkor az analóg ítélet sem lehet hamis, hanem a legrosszabb esetben is csak igazságérték nélküli. (Hiszen ha az igazság azt jelenti, hogy egy ítélet megfelel a tárgyának, akkor a hamisságnak azt kellene jelenteni, hogy ellentmond neki, de itt erről nem lehet szó, hiszen kétszögek nincsenek.) Mivel Horváth az ellentmondás-mentesség elvét számomra felfoghatatlan okból nem ismeri el igazságkritériumnak, jóllehet idézi azokat a helyeket (111, 112), ahol Kant éppen ezt teszi, és mivel neki mást súg az intuíciója, mint nekem, a következőkben a harmadik problémával kell részletesen foglalkoznom. Rá kell mutatnom, hogy a példamondat hamisságának bizonyítása

közben Horváth hibákat vét, így koncepciója, amelyet az enyém helyére kíván állítani, legalábbis a kétszögek problémáját nem tudja kezelni.

Első lépésben Horváth bizonyítani kívánja, hogy a kétszögekről és a háromszögekről szóló iménti példamondatok „Kant filozófiája szerint *tárgyakra vonatkoznak*, és igazságuk, ha valamiben, akkor az azokkal való *megfelelésben áll*” (115). Szövegéből azonban nem világos, mik volnának ezek a tárgyak. Azt állítja ugyanis, hogy a filozófus, aki a háromszög vagy a kétszög fogalmáról elmélkedve azokból sikertelenül próbál rajtuk túlmutató új ismereteket kihámozni, „*ugyanazzal*” a háromszöggel vagy kétszöggel foglalkozik, mint a geométer, aki az egyiket megszerkeszti a papíron és a világ kiterjedt dolgaira alkalmazza, a másikat viszont még megszerkeszteni sem tudja. Így az, ami mindkettőjüknél „ugyanaz”, aligha lehet más, mint a síkidomok *fogalma*. Ebbe az irányba mutat az a tétel is, amely szerint, ahogy a háromszög, úgy a kétszög esetében is „a geométer mondhat »újat« a fogalomról, ezúttal a lehetetlenségét, de *ugyanarról* a kétszögről, amelyet a *hozzá tartozó jegyek* szerint kellene megszerkeszteni.” (uo.) A nem létező kétszöggel összefüggésben csak akkor mondható, hogy „ugyanaz”, ha a kétszög fogalmáról van szó. Így az eddigiekkel egy lépést sem tettünk a szóban forgó síkidomok mint fogalmak tárgyai, és még kevésbé a róluk szóló analitikus ítéletek tárgyai felé, keressük bár őket a tiszta vagy az empirikus szemléletben.

Ha ezen a problémán túllendülünk, és Horváth segítségére sietve azt mondjuk, hogy a benne rejlő információk alapján *megszerkesztve* a geométer *tárgyat ad* a háromszög „ugyanazon” fogalmának, mint amiről a filozófus is elmélkedett, akkor azt kapjuk, hogy a háromszög fogalmának van tárgyvonatkozása. Tegyük fel, hogy ez azt jelenti, hogy „korrespondeál a tárgy a fogalommal” (114)! Fogadjuk el még azt a nem éppen evidens tételt is, hogy a fogalom tárgyvonatkozása és korrespondenciája akkor is fennáll, amikor a szerkesztést nem végezzük el, hanem fogalmi síkon maradunk, és csak egy analitikus ítélet alanyaként használjuk a háromszög fogalmát, továbbá azt is, hogy ennek az ítéletnek is lesz tárgyvonatkozása, sőt, korrespondeál is! Mindebből azonban sehogy nem következik az, amit Horváth bizonyítani kívánt, hogy a háromszög fogalmára épülő analitikus ítélet igazsága egy tárgynak való megfelelésben áll.

A kétszögek esetében még ilyen messzire sem jutunk. A geométer nem tud kétszöget szerkeszteni, így még a tiszta szemléletben sem tud tárgyat adni a fogalmának. Ezért e fogalom és a belőle képzett analitikus ítélet Horváth állításával szemben egyáltalán nem fog tárgyra vonatkozni. Értelemszerűen korrespondeálni sem fog, de nem azért, mert *mást* mond a tárgyáról, mint ami megilleti. Ebből pedig az következik, hogy a kétszögről szóló ítélet a szónak a *korrespondencia-elméletben szokásos értelmében nem hamis*. Horváth szerint mégis hamis, mert bár szerinte az analitikus ítéletek igazsága a tárgyakkal való megfelelésben áll, hamisságuk nem abban áll, hogy ellentmondanak neki. De akkor miben? Talán abban, hogy nincs tárgyuk? Horváth nem válaszolhat így, mert láttuk, ő nyíltan azt állította, hogy a kétszögről szóló ítélet is tárgyra vonatkozik. És valóban

nem is így válaszol, inkább a „*korrespondencia követelményének* való meg nem felelés[ről]” (115) beszél, bármit jelentsen is ez.

A következő lépésben Horváth annak jár utána, hogy a szóban forgó ítélet milyen tulajdonsága miatt nem felel meg a korrespondencia követelményének, és (ennek ellenére) miért nevezhető mégis hamisnak. E kettős kérdés közös válasza az, hogy ugyanazért, mint amiért az első antinómia mindkét tagja hamis. Ezek azért hamisak, mert egy „tarthatatlan feltételre” (B 531), egy „önellentmondást tartalmazó” fogalomra (Kant 1999, 119) épülnek. Ám ezzel a válasszal Horváth nem jutott közelebb ahhoz, hogy bizonyítsa, az analitikus állítások a *korrespondencia értelmében* igazak vagy hamisak. Az antinómia tételei ugyanis azért hamisak, mert az önellentmondás miatt nem teljesítik az igazság „negatív feltételét”, amelyet Kant megkülönböztet magától az igazságtól. Mivel *ex utóbbi* abban áll, hogy az „ismeret megfelel a tárgyának” (B 83), méltán nevezhetjük korrespondencia-igazságnak is. Ezzel szemben a „negatív feltétel” nem más, mint „az igazság merőben logikai kritériuma – nevezetesen az a követelmény, hogy az ismeret feleljen meg az értelem és az ész általános, formai követelményeinek” (B 84). Az ellentmondásos (és így tárgy nélküli fogalmat) tartalmazó állítások azért hamisak, mert nem teljesítik ezt a kritériumot. Nevezhetjük ezt akár a „*korrespondencia követelményének* való meg nem felelésüknek” is, de ez sem változtat azon, hogy itt egy logikai problémáról van szó, nem pedig korrespondencia értelmében vett hamisságról.

Ha tehát Horváth a kétszögről szóló analitikus ítéletet ugyanazért tartja hamisnak, mint Kant az első antinómia téziséét és antitéziséét, akkor egyfajta logikai hamisságot tételez fel, amely az ellentmondás elvének megsértéséből fakad. Elsietett volna azonban azt mondani, hogy tárgyvonatkozáson, a korrespondencián és az antinómiákon keresztül haladó kitérője az én álláspontomhoz vezette vissza őt, hiába állítom én is, hogy az analitikus ítéletek igazsága az ellentmondás elvén múlik. Én ugyanis a szubjektum és a predikátum viszonyát szembesítem ezzel az elvvel, Horváth pedig *szubjektumon belüli* ellentmondást keres. Jól tudja ugyanis, és idézi is, hogy Kant *csak* azért tekinti hamisnak az antinómia tételeit, mert „a közös alapjukat alkotó *fogalom maga* ellentmondást tartalmaz” (Kant 1999, 117 – kiemelés: H. T.). Idézi Kant példáját is, amely szerint „a négyszögletes kör kerek”, és „a négyszögletes kör nem kerek” egyaránt a szubjektumfogalomban rejlő ellentmondás miatt hamis.

Az enyémmel szembeállított koncepciójának sikere így azon áll vagy bukik, hogy a kétszög fogalma tartalmaz-e ellentmondást. A belőle képzett analitikus állítás ugyanis (legalábbis a Horváth által megjelölt okból) csak ebben az esetben lesz hamis – nem pedig igaz, mint ahogyan én állítom. Csakhogy kritikusom is tudja: saját szavaival is kimondja (116), és Kanttól is idézi, hogy a két egyenes által bezárt alakzat *fogalma maga* „nem tartalmaz ellentmondást, hiszen a két egyenes és metszésük fogalma nem foglalja magában az alakzat tagadását” (B 268). Ezen a problémán Horváth abból kiindulva próbál felülemelkedni, hogy a kétszög ellentmondásmentes és a négyszögletes kör ellentmondásos fogalmának

van egy közös tulajdonsága, nevezetesen, hogy mindegyik „lehetetlen”, egyik sem ábrázolható a szemléletben, egyiknek sem felel meg tárgy (jóllehet Horváth korábban az analitikus ítéletek és szubjektumfogalmuk tárgyvonatkozása mellett állt ki). Ez a közös tulajdonság azonban nem a Kant által megkövetelt tulajdonság, ezért azt a hamisságbizonyítást, amelyet Horváth a fogalmak lehetetlenségére épít, Kantra hivatkozva nem igazolhatjuk. Sőt, ha a logikai ellentmondást interpretációnk érdekében felcseréljük a szemléleti lehetetlenséggel, akkor figyelmen kívül hagyjuk az értelemnek és az érzékiségnek a kanti filozófia számára konstitutív különbségét, és azt kockáztatjuk, hogy teljesen kívül kerülünk a kanti univerzumon. Kétségtelen, hogy bizonyos mértékben analóg egymással az a tétel, amely „a négyszögletes kört kereknek mondja” (Kant 1999, 117), és az, amely „kétszögűnek mond egy egyenes vonalakkal határolt síkidomot” (116). Ám ha az analitikus ítélet igazságának kutatása közben nem akarjuk háttérbe szorítani Kant legfontosabb belátásainak egyikét, inkább abból az analógiából kell kiindulnunk, amely „a kétszögeknek két szöge van” és „a háromszögeknek három szöge van” között áll fenn. Az analitikus ítéletek igazságát úgy kell definiálni, hogy az utóbbi két ítélet igazságértéke azonos legyen – függetlenül attól, hogy az előző kettőé is azonos lesz-e.

III. FÉLÚTON A PREKRITIKAI FILOZÓFIA ÉS A NÉMET IDEALIZMUS KÖZÖTT

Írása bevezetőjében Horváth azt állítja, hogy „az analitikus ítéletek igazsága vagy hamissága is tárgyakkal való *megfelelésen* alapul” (103). Mivel az előtte levő mondata azt sugallja, hogy *minden* analitikus ítélet (sőt, a formális logika is) tárgyvonatkozással rendelkezik, az analitikus ítéletek hamisságának leginkább azt kell jelentenie, hogy nem felelnek meg a tárgyuknak, mégpedig abban az értelemben, hogy mást mondanak róla, mint ami megilletné. Csakhogy ebben az értelemben a nemlétező kétszögőről nem lehet hamis állítást tenni. Ha tehát a hamisság tényleg *azon alapul*, hogy az ítélet *nem felel meg* egy létező tárgynak, akkor a kétszögekről szóló ítéletek kritikussom állításával ellentétben nem hamisak. Ha *nem azon alapul*, akkor akár hamisak lehetnek, de ebben az esetben kritikussom hamisságról alkotott elmélete módosításra szorul. Úgy tűnik, sok bonyodalomtól szabadulnánk meg, ha Horváth megkülönböztetné a *tárgynélküli* (szubjektumfogalomból képzett) analitikus ítéleteket és a *tárgyukat elvető* analitikus ítéleteket, majd az előbbieket (az érzékiség és az értelem különbségét tiszteletben tartó módon) diszkreditálná, és csak az utóbbiak hamisságáról beszélne. Igaz, ha az ítélet predikátuma valóban kifejthető analízis révén a szubjektumfogalomból (máskülönben az ítélet nem analitikus), akkor csak ritka esetekben (például amikor környezeti hatások akadályozzák, hogy helyesen érzékeljük egy fém színét, és így jól állítsuk össze a fogalmát) kapunk hamis (állító) analitikus ítéletet, de ez az ítélet tényleg a korrespondencia

értelmében volna hamis. A tárgy nélküli és hamis ítélet ilyen megkülönböztetése mellett viszont „a kétszögeknek két szöge van” nem volna alkalmas arra, hogy az analitikus ítéletek igazságának problémáját tanulmányozzuk rajta, és Horváth ennek szentelt alfejezete feleslegessé válna.

A probléma, amellyel Horváth birkózik, nálam azért nem merül fel, mert az én koncepciómban a tárgyvonatkozásnak semmi szerepe nincsen, hiszen én ragaszkodom hozzá, hogy az analitikus ítéletek igazsága kizárólag az ellentmondás elvén nyugszik. Elméletem számára a Horváth által a diszkusszióba bevont „a négyszögletes kör kerek” analitikus ítélet sem okoz problémát, mert ezzel kapcsolatban hivatkozhatom arra, amire Horváth is felhívja a figyelmet: az ilyen ítélet Kant szerint hamis, mégpedig azért, mert egy „tarthatatlan feltételre” épül, hiszen már a szubjektumfogalmában rejlő szintézis is megsérti az ellentmondás elvét. Fontos látni, hogy a lényeg itt nem az, hogy *nincsenek* négyszögletes körök, hanem fogalmuk ellentmondásossága. Ha a nemlétezésük vagy lehetetlenségük lenne a döntő tényező, akkor a fogalmukkal képzett analitikus (vagy akár szintetikus) ítéletek igazságértékére vonatkozó megfontolásokat a szintén nemlétező kétszögek *ellentmondásmentes* fogalmára épülő ítéletekre is kiterjeszhetnénk. Ám a négyszögletes körök esetében Kant szerint nem a fogalom lehetetlensége, hanem az, amiből e lehetetlenség fakad, az ellentmondás elvének megsértése, vagyis egy formális logikai hiba eredményez hamis ítéletet: igaz – és ez már az én kiegészítésem –, nem korrespondencia-hamisság áll így elő, hanem olyasmí, amit tanulmányaimban logikai vagy formai hamisságnak neveztem: tárgyvonatkozástól független hamisság.

Összhangban azzal, hogy Horváth sem a különböző logikák, sem a különböző igazságok megkülönböztetésének elveiben nem ért egyet velem, írása bevezetőjében hitet tesz a formális logika tárgyvonatkozása mellett (uo.). Bírálata egésze felfogható úgy, mint ami ezt az álláspontot védelmezi, jóllehet a szöveg ezzel a problémával közvetlenül nem foglalkozik. Az egyetlen kivétel az, ahol *explicit* érvelés nélkül utasítja vissza azt az állítást, hogy az ellentmondás elvét Kant prekritikai módon fogalmazta meg.¹¹ Eddigi megfontolásainkból e kérdéskörrel kapcsolatban is levonhatunk következtetéseket.

Horváth ellentétes nézetének iménti értékelése azt a belátást erősíti, hogy a formális logikához tartozó ellentmondás elvének megsértése – történjék ez akár az analitikus ítéletek szubjektumának és predikátumának viszonyában, akár a szubjektum fogalmán belül, miként a négyszögletű kör esetében – mindenféle tárgyvonatkozástól függetlenül tesz (logikailag) hamissá egy ítéletet. Kant mégis „erős ontológiai felhanggal” és olyan módon fogalmazza meg az elvet, amely tárgyvonat-

¹¹ Ha expliciten nem is érvel ellene, Horváth egész szövege rekonstruálható akár e visszautasítás melletti burkolt érvként is. Hiszen ha kritikainak tekinthetjük Kant logikafelfogását, és e logikafelfogás szerint a formális logikának tárgyvonatkozása van, akkor az ellentmondás elvének ezt a tárgyvonatkozást sugalló megfogalmazása is kritikai. Márpedig Horváth szerint a formális logikának van ilyen tárgyvonatkozása, hiszen a törvényei szerint képzett analitikus ítéletek igazsága a tárgyaktól függ.

kozást látszik tulajdonítani neki: „a tételt, mely szerint semmilyen dologhoz nem járul olyan predikátum, mely ellentmond neki, az ellentmondás elvének nevezük” (B 190). Úgy tűnik, a tiszta általános logika alaptörvénye ezzel egyszersmind a „dolgok” törvényévé is válik, ám Kant nem ad magyarázatot arra, hogyan lehetséges ez. Filozófiájának egyik legjobban argumentált tétele, hogy a transzcendentális logika törvényei, pontosabban a kategóriák révén „mintegy törvényt lehet szabnunk a természetnek, sőt egyenesen lehetővé tehetjük azt” (B 159). Mivel Kant az ellentmondás elvének olyan megfogalmazást ad, amely nemcsak a gondolkodás törvényének tünteti fel, hanem a gondolkodás tárgyai, a „dolgok” törvényének is, nehéz más alternatívát látni magunk előtt, mint hogy vagy a tárgykonstitúciót vezérlő transzcendentális, vagy a tárgyak racionális megismerését lehetővé tevő prekritikai elvnek tekintsük (mindkét esetben, ha más-más értelemben is, „a metafizikai megismerés első elvei” egyikének).

Mint egyik tanulmányomban említettem, Fichte az előbbi irányba fejlesztette tovább az ellentmondás elvét (vö. Fichte 2013. 34, 40, 46). Ezzel a kanti filozófia más szöveghelyeken sokkal jobban érvényesülő szellemét érvényesítette radikális módon az elv megfogalmazásának betűjével szemben. Azonban nemcsak Horváth nem akarja őt ezen az úton követni, hanem Kant értelmezőjeként én sem, mert úgy látom, Kant nem ismerte el (nem ismerte fel) az elv transzcendentális jelentőségét, mégpedig gyanúm szerint azért nem, mert elmulasztotta megfelelő kritikának alávetni. Ugyanakkor azt sem gondolom, hogy helyes volna azokat a következményeket érvényesíteni az interpretációban, amelyek az elv prekritikai értelmezéséből fakadnának. Az ellentmondás elvét érdemes kizárólag a tiszta logika törvényeként, nem pedig egyúttal a „dolgok” törvényeként számításba venni, mert a főmű számos szöveghelye csak így értelmezhető Kant nyilvánvaló szándékainak megfelelően.

Ennek jegyében javasoltam tanulmányaimban az igazságon belüli rétegek megkülönböztetését. A formális igazságot egy olyan rétegbe zártam, amelynek nincs tárgyvonatkozása, és ebben a sorsban osztozik az egész formális logika („a formális igazság logikája”, Hankovszky 2016b. 136) az ellentmondás elvével együtt. Ez a logika sem „éri el a tárgyakat”, és így nem is törvénykezhet felettük. Nem mond ki igazságot róluk, sem olyant, amelyet a megismerő általa helyezne a tárgyakba, sem olyant, amely a megismerőtől függetlenül igaz róluk. A formális logika így az lehet, aminek Kant hermeneutikai kulcspozícióban álló szövegei szerint lennie kell: a gondolkodás, de nem a megismerés, legalapvetőbb szabályainak összessége és az igazság *negatív* feltétele. E logika segítségével szigorú értelemben csak a gondolkodásunk formáját írjuk le, amelynek egyetlen (tárgyakra vonatkozó) ítélet sem mondhat ellent, „ellenkező esetben már önmagában semmis (tekintet nélkül az objektumára)” (B 189).¹²

¹² Ez a formális igazság az analitikus ítéletek egyetlen (tulajdonképpeni) igazsága, hiszen az analitikus ítéletek „igazságát mindenkor kielégítően megismerhetjük az ellentmondás

Ennek az interpretációnak az a hátránya, hogy szükségképpen megválaszolatlanul hagy egy nagyon fontos kérdést. *Milyen alapon gondoljuk, hogy a jelenségek nemcsak kategoriális szerkezetükben felelnek meg a gondolkodásunknak, hanem annyiban is, hogy egyikhez sem „járul olyan predikátum, mely ellentmond neki”?* A válasz ugyanis az ellentmondás elvének vagy az ontológiai, vagy a transzcendentális értelmezésére támaszkodhatna, így messzire vezető implikációi miatt az érett Kantot vagy a prekritikai korszakába helyezné vissza, vagy egyenesen a német idealizmusba röpténe. Bírálóm Kant-értelemezése megítélésem szerint az előbbi útra lép, csak éppen kritikainak nevezi a kanti logikának azt a fel-felsejlő aspektusát, amelyet én prekritikainak tartok. Ez azonban nem járható út, ami abból látszik, hogy Horváth is csak úgy tud megmaradni rajta, hogy eljelentékteleníti Kant néhány fontos tanítását, például a szemléleti és a logikai lehetetlenség megkülönböztetését. Hogy az ellentétes út, Fichte útja sem járható, ha valaki, mint ő is, ki akar tartani a kanti filozófiánál, és csak a kifejtésmódját kívánja tökéletesíteni, az abból is látszik, hogy Kant egy nyilvános állásfoglalásban elhatárolódott a tudománytántól, amely szerinte „nem több vagy kevesebb, mint pusztá logika” (Kant 1922. 370). Fontos érv a megvitatott négy tanulmányban kifejtett interpretációm mellett, hogy még ha azon az áron is, hogy eltorlaszolja az utat e fontos kérdés megválaszolása előtt, a kanti filozófia olyan elemeit engedi érvényesülni, amelyekből a kritikai filozófia kanonikus képe összeáll. Úgy látom, bármilyen fontos is ez a kérdés, Kant nem véletlenül nem tette fel: az ő kritikai filozófiájának ugyanis nincsen rá válasza.

IRODALOM

- Fichte, Johann Gottlieb 2013. Aenesidemus-recenzió. Ford. Hankovszky Tamás. In *Passim*. 11/1. 32–50.
- Hankovszky Tamás 2014. *Fichte korai tudománytanának alap gondolata. Antropológia és transzcendentális filozófia*. Budapest, L'Harmattan–Könyvpont.
- Hankovszky Tamás 2015. Kant transzcendentális logikája mint általános logika. *Magyar Filozófiai Szemle*. 59/3. 29–42.
- Hankovszky Tamás 2016a. Az analitikus ítéletek igazsága. In Tánczos Péter – Varga Rita (szerk.) „...amennyiben szellemi lények vagyunk”. *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*. Budapest, L'Harmattan. 34–50.
- Hankovszky Tamás 2016b. Az igazság logikája. Kant a formális és a transzcendentális logikáról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 60/4. 131–143.
- Horváth Zoltán 2018. Az igazság logikája. Hankovszky Tamás Kant-tanulmányaihoz. *Magyar Filozófiai Szemle*. 62/2. 103–118.

törvénye alapján” (B 190). A szintetikus ítéletek esetében az igazságnak ez a rétege transzcendentális és materiális réteggel egészül ki, amelyek az ítélet és a tárgy – az adott rétegnek megfelelő és a réteghez tartozó tartalmi (transzcendentális, illetve különös) logika által leírt – korrespondenciájában állnak.

- Kant, Immanuel 1922. Erklärung in Beziehung auf Fichtes Wissenschaftslehre. In *Kant's Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften*. XII. kötet. Berlin–Leipzig, de Gruyter. 370–371.
- Kant, Immanuel 1923. Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen (Jäsche Logik). In *Kant's Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften*. IX. kötet. Berlin–Leipzig, de Gruyter. 1–150.
- Kant, Immanuel 1999. *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel.* Ford. John Éva és Tengelyi László. Budapest, Atlantisz.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája.* Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Kripke, Saul 2007. *Megnevezés és szükségszerűség.* Ford. Bárány Tibor. Budapest, Akadémiai.
- Martin, Wayne M. 2003. Nothing More or Less than Logic. General Logic, Transcendental Philosophy, and Kant's Repudiation of Fichte's *Wissenschaftslehre*. *Topoi*. 22/1. 29–39.